

OTKA nyilvántartási szám: T. 048432

Témavezető: Szilágyi Miklós

Cím: Paraszti közösségek átalakulása – Értékrendváltozás falun a 20. század második felében

Az elért eredmények rövid ismertetése

A kutatás lebonyolítása az előzetes terveknek megfelelően haladt, a költségvetéstől való jelentős eltérést az okozta (amiért 2008 első felében átcsoportosítást kellett kérnünk), hogy a terepmunkák során keletkezett interjúk szó szerinti leírása érdekében külső munkaeőt is igénybe kellett venni.

Szilágyi Miklós két könyvbe belefoglalt kutatási eredményeinek summázata:

A Sors és tapasztalat – Kisújszállási vallomások a paraszti életforma végső szakaszáról című kötet *emlékező forrásokat* tesz közzé. Olyan, akár kvázi-folklórnak is minősíthető etnográfiai tartalmú szöveget, összesen 12 vallomást, melyekben a téesz-munkási, egyszersmind „utóparaszti” létformában a nyugdíjas korukat megért emberek vonták meg sorsuk egyenlegét; melyekben a sors-szerűen kimértnek tudott „parasztnak születtem, tehát parasztnak kell lennem” múlt-képhez mérte hozzá *maga az egyén* az életsorsát.

Az adatgyűjtői beszélgetéseken „élőszóban” fogalmazott-rögtönzött *önéletrajzi elbeszéléseket* az 1980-as évek végén és az 1990-es évek elején Kisújszálláson (Jász-Nagykun-Szolnok m.), egy tanyás szervezettű kismezővárosban „néprajzi interjúként” vettem magnetofonra. Néprajzi célú életút-interjúkból szerkesztettem tehát a „személyes vallomásokat”, és a társadalomtörténeti-etnográfiai „tanulságok” általánosíthatóságát segítő lábjegyzetek összehasonlító-hitelesítő adataival egészítettem ki, pontosítottam és kísértem forráskritikai megjegyzésekkel az adatközlők által egyes szám első személyben mondottakat – így a „néprajzi adatközlés” műfajának egyik lehetséges, bár nem közkeletű változatát igyekeztem kialakítani.

Annak idején, amikor az interjúk készültek, arra törekedtem, hogy végighallgassak „mindent”, amit (valamelyes helyismeretem ellenére mégiscsak) *véletlenül* megtalált/kiválasztott, ám Kisújszállás más-más társadalmi csoportját (a módos gazdákat, a gazdákat, kisparasztokat, a parasztmunkásokat) képviselő alkalmi beszélgetőtársaim magukról és városukról „éppen akkor” el akarnak, el tudnak mondani. Szakítottam tehát azzal az előítéletes néprajzi adatgyűjtői stratégiával, mely szerint a jól szervezett gyűjtői beszélgetésnek az etnográfus meghatározott témára irányuló, célirányos faggatózásától elkanyarodó (a spontán asszociációknak engedelmesség miatt kötetlenül csapongó) hosszabb-rövidebb részlete nem kívánatos, lehetőleg kiküszöbölendő „haszontalan mellébeszélés”. Haszontalan „mellébeszélésnek” minősült e kánon szerint a háborús éveket, a hadifogságot, a tulajdontól való megfosztás: a kulákká nyilvánítás katartikus élményét megidéző bármennyire érzékletes-érdekes „valóságmesé” (folklór-terminussal: „igaz” történet) – abban az esetben, ha a kutató a gazdálkodás-szervezés részleteit vagy az ellenérdekelt személyek és csoportok rendezett-szervezett együttműködésének szabályrendszerét akarta az adatgyűjtéssel felderíteni. „Mellébeszélésnek” minősült, jöllehet a legcsekélyebb empátiával rendelkező kutatónak illendő észrevennie, hogy bárki, akit szóra bírt, *éppen ezeket* az élményeit szeretné kibeszélni magából, mert a szövegbe idézésük nélkül hiteltelennek éreznék élettörténetét: megmagyarázhatatlannak-megérthetetlennek, hogy miért nem tudta *úgy* szervezni-irányítani a maga kicsiny gazdaságát, amint azt az évszázados

paraszti tapasztalatok szerint – azaz a hagyománynak engedelmeskedve – szervezni-irányítani kell. Mert annak idején következetesen végighallgattam és magnetofonra vettem az ilyen tartalmú „igaz” történeteket, a megszerkesztett, az előbeszédet azonban hűen tükröző önéletrajzi vallomások elbeszélésekben is az „ott” és „akkor” spontán kikíváncozó, a paraszti múltból való személyes viszonyt és annak lehetetlenné válását hatásosan szemléltető élmények és tapasztalatok lettek a leghangsúlyosabbak.

Az is rendkívül fontos szempont a „forrásként” felkínált szövegek forráskritikai értékelésekor, hogy mindezek a gyűjtői beszélgetéseim (egy-egy kiegészítő-pontosító „visszatérés” esetét nem számítva) az 1990-es „rendszerátalakítás” előtt történtek! E ténynek ismeretében különösen feltűnő, hogy nem ott voltak a végleges-megmászíthatatlan realitásnak tetsző szocialista rendszer végső szakaszában a kimondhatóság határai, mint ahol a „diktatúrára természetéből” utólag levezetett teoretikus okoskodás valószínűsíti. Másképp fogalmazva: igen sok politikai tartalmú „intimitást” mondtak el nekem, az „idegennek”, tehát aligha igaz mindaz, amit a rendszerátalakítás óta a társadalmi méretű amnéziáról és a pórusokba is beívódott bizalmatlanságról hallani lehetett. Például kulákká nyilvánítottak a személyes helytállásukat/ellenállásukat, a nehézségeken való felülkerekedésüket idézgették, azt bizonyítván, hogy a módos gazdák ’50-es évekbeli üldözése-likvidálása, hiába deklaráltatott a szocialista rendszer jogfolytonossága *akkor már nem volt* tabu-téma – ön-megítélésük szerint legalábbis nem volt, s a kimondhatóság szempontjából ez a döntő. Ahogy nem tekintették tabunak beszélgetőtársaim a szocialista korszak kizsákmányolás-retorikájával való ki nem mondott vitájukat-perlekedésüket: a gazda és szolgája (cselédje, részesmunkása) lényegileg barátságos (semmiképpen sem ellenséges: az osztály-ellentét által determinált) viszonyának, a kölcsönös egymásra utaltságnak személyes példákkal való igen szemléletes megvilágítását – s nemcsak az egykori gazdák (vagyis a „kizsákmányolónak” bélyegzett kulákok), de a volt-cselédek is ezt a véleményt szegezték szembe a kizsákmányolásról hangoztatott frázisokkal. Valamint – s ez még feltűnőbb lehet azok számára, akik a „ki nem mondható” a diktatúra elméletileg megkonstruált „alaptermészetéből” vélik levezethetőnek – nem volt tabu-téma interjú-alanyaim számára a Szovjetunióhoz (epés szóhasználatuk szerint: „a paradicsomhoz”) kapcsolódó hadifogoly-élmények és tapasztalatok részletezése, ahogy a tévesz-szervezés és tévesz-gazdálkodás anomáliáinak: a lelki terrornak és a fizikai kényszerítő eszközök alkalmazásának felemlegetése sem. Nehéz lenne eldönteni, hogy ebben a (látszólag!) tabudöntőgető szókimondásban a volt-cselédek vagy a volt-gazdák mutatkoztak-e „bátrabbaknak” – azok-e tehát, akiket a rendszer társadalmi bázisának szeretett volna tudni, vagy azok, akiket „ellenségeiként” megbélyegzett!

Dicsekvő hangsúlyokkal idézgették ugyanakkor a szocializmus évtizedei alatt elért személyes sikereiket: az új házat és egyéb anyagi javakat, nomet gyermekeik már-nem-paraszti karrierjét – azaz kinyilvánították a szocialista rendszernek mint realitásnak az elfogadását-igenlését is: a „kisember” számára mégiscsak létbiztonságot és vonzó távlatokat kínáló személyes eredményeket. Életük mégiscsak „sikeres”, hiszen az anyagi gyarapodással igazolható voltát is, a történelem kikényszerítette sok-sok embert keserves kalandot, életpróbát, meghurcoltatást, azaz a parasztból a munkási-alkalmazotti létformába való átkerülést is *ki kellett mondaniuk*, ha valaki a sorsukról és tapasztalataikról kérdezte őket. Ki kellett mondani, mert a „jó” és a „rossz” így együtt az egyszeri és megismételhetetlen emberi élet.

El kell fogadnunk el a 20. század első évtizedeiben még parasztnak/parasztmunkásnak született-szocializálódott és a történelem forgószele által többszörösen megforgatott kisújszállásiak életének *ilyen tartalmú* tapasztalati hozadékát olyannak, amilyennek maguk a vallomástevők látták és láttatni akarták – akkor, amikor a rendszerátalakítás előszelei éppen csak fűjdogáltak. Az ilyen források legfőbb értéke, hogy bár személyesek, bizvást általánosítható tanulságokat kínálnak a néprajzi változásvizsgálat és a közelmúlt évtizedek

falusi-kisvárosi eseményeit és ezek mentalitásbeli hátterét megismerni akaró történetírás számára.

A *Paraszti hagyomány és kényszer-modernizáció – Közelítések a néprajzi változásvizsgálathoz* című kötet [nyomdai előkészítés alatt] az 1990-es és a 2000-es évtizedben írt, a paraszti hagyomány alakulásáról-változékonyságáról szóló tanulmányaimat, cikkeimet, előadásaimat gyűjti egybe. Ami szemléletileg összekapcsolja ezeket a vegyes tartalmú írásokat, a paraszti életforma, gazdálkodás és kultúra hagyományos értelmű néprajzi leírása-elemzése és a néprajzi változásvizsgálat/jelenvizsgálat közötti (inkább gyakorlatias célú, mint elméleti jellegű) összefüggések, kapcsolatok, átmenetek megkeresésének szándéka. Az a cél vezérelt ugyanis e dolgozatok írásakor, hogy a közelmúlt és napjaink falusi és kisvárosi „már nem paraszti” kultúráját, életmódját, mentalitását vizsgálva minél több elméleti és módszertani megfontolást, valamint konkrét kutatási eredményt hasznosítsak s javasoljak hasznosításra a jövő kutatása számára az immár évszázadosnál is hosszabb múltú etnográfiai kutatásokból. Ebből az eredendő szándékból következik, hogy a „modernizáció” (pl. a gépesítés, a civilizációs vívmányok rohamos terjedése) nem csupán „hagyománytagadásként” értelmeződik egy-egy faluközösségre a 20. században jellemző volt gazdálkodási kultúra leírásakor vagy bármilyen más kulturális rész-jelenséget aprólékosan bemutató konkrét esetleírásaimban és elemzéseimben. Mert a modernizációs eszközök-módszerek paraszti elsajátítása, birtokba vétele hosszú (tkp. évszázados) folyamat volt, az etnográfiai kutatásnak lehetősége volt és van rá, hogy minden apró részletében bemutassa, konkrét példákon szemléltesse a hagyomány és modernizáció egyensúlyát; az elfogadott, a sajátta lényegített újítások: „kívülről” érkező ajánlások „paraszti hagyománnyá” válásának folyamatosan jelen lévő tendenciáját. Jól megkülönböztethető, tehát megkülönböztetendő – ezt sugalmazzák a kötet tanulmányai és előadásai – ettől a több évtizedes „szerves fejlődéstől” a hatalmi kényszerrel, politikai presszióval egybekapcsolódott modernizáció, mely eleve felszámolni törekedett, s gyakorlatilag szét is zilálta: csak másodlagosan engedte érvényesülni vagy illegálitásra kárhoztatta a paraszti hagyományt.

Az egybegyűjtött dolgozatok és előadások egy része (pl. a gyári készítésű mezőgazdasági eszközök, gépek paraszti használatba vételéről, a közlekedés és szállítás átalakulásáról írottak) elsősorban a néprajzi szakirodalomban felhalmozott látens ismereteket mozgósítja. Más része (pl. a tárgyalkotó népművészet „népi iparművészetté” alakulásának/alakításának folyamatát: az „intézményesülést” és az állami irányítást bemutató dolgozatok) a szerző több évtizedes, a társadalmi jelenség formálódására is némi hatást gyakorló személyes jelenléte tapasztalati anyagára alapozódott. És vannak olyan szövegeim (pl. Homokmégy 20. századi gazdálkodása alakulásáról-változásáról írt „kismonográfia” és Szokolya állattartásáról, illetve házi sertésfeldolgozásáról szóló adatközlések), melyek hosszabb-rövidebb terepmunkám eredményeit összegzik. Jóllehet a források különbözőek voltak, egyformán alkalmasnak bizonyultak a paraszti hagyomány és hosszú távú modernizációs folyamat összefüggés-rendjének bemutatására. Azaz: annak a *történelmi háttérnek* a szemléltetésére, mely letagadhatatlanul ott van a napjaink falvaiban-kisvárosaiban megfigyelhető, a jelen kutatási programban részvevők által jellemzőnek talált *már nem paraszti* életminőség és kultúra mögött.

Bali János beszámolója a munkatervben megjelölt helyszíneken végzett munkájáról:

Szatmárcseke (2005-2008): A Felső-Tisza-vidéki településen a kutatásomat egyénileg végeztem kb. 40 napig. A kutatás három tematikus blokk köré szerveződött. A/ A lokális gazdaság és a helyi társadalomszerkezet összefüggései, megélhetési stratégiák (különösen az

intenzív kertkultúrák: dohány és uborka, valamint a közmunkaprogram és a falusi fizető-vendéglátás jelentősége); B/ a közösségszerveződés és az önkormányzatok (különösen a cigány kisebbségi önkormányzat) tevékenysége; C/ közösségszerveződés és helyi hagyomány újraélesztése egy gasztronómiai fesztivál (cinkefőző verseny) példáján.

Kisapostag (2008): Összesen 14 nap, melyből egyénileg 7 nap, hallgatói kutatótábor keretében 7 nap (a résztvevők száma: 15). A településen elsősorban azt kutattam, hogy egy viszonylag zárt közösség értékrendjének és életmódjának átalakulására milyen hatással volt a közeli szocialista iparváros (Sztálinváros, későbbi nevén Dunaújváros) megszületése. Fontosnak tartottam megvizsgálni, hogy melyek a közösség tagjainak viszonyítási pontjai a hagyomány és modernizáció dichotómáján belül, attól függően, hogy a közösség törzsszerű lakosaihoz (8 alapító család és leszármazottai), az ún. „bebírókhoz” (még a rendszerváltás előtt a faluba költözők) vagy a „gyüttmentekhez” tartoznak.

Szokolya (2005-2007): Összesen 3 X 7 nap (21 nap), hallgatói kutatótábor keretében. Mindhárom alkalommal nyáron, 10-13 hallgató közreműködésével a népelet több részétmáját kutattuk, elsősorban a fogyasztás (táplálkozás, öltözködés, építkezés-lakáshasználat), a gazdálkodás (kisállat-, pl. nyúltartás), a szabadidő-felhasználás és a társadalom-szerveződés területéről. Néhány konkrét résztema: földrajzi mobilitás (bejárás, ingázás); az építkezés reprezentációja ("tisztá udvar, rendes ház" mozgalom, a garázs kialakítása, az udvar átalakítása és funkcióváltása), a falusi sütő- és főzőasszonyok szerepének változása (előbb a modernizációs mintákat közvetítették az üzemi konyhai tapasztalataikon kívül, az 1980-as évektől pedig elsősorban a hagyományos receptek képviselői, majd a gasztronómiai fesztiválok főszereplői); a szakipar, szolgáltatóipar szerepe az életmód mintáinak átalakulásában (pl. a falusi fodrászipar szerepe az "újfajta uniformizmus", a fejkendő helyett a rövid dauer mintájának elterjesztésében); a szakmák szerepe a Kádár-korszak falusi társadalmában (mozdonyvezetők a lokális kapcsolathálóban); a Kádár-korszak falusi művelődése, szórakozási alkalmai (falubúcsúk, helyi focicsapat, mozi közösség- és életmódszervező szerepe); a bolti élelmiszerválaszték kiteljesedésének hatása a falusi táplálkozás átalakulására; a falusi sütő-főzőspecialisták szerepe és tudása; a tartósítás (hűtés, befőzés, eltevés) átalakulása; a tejszernak szerepe a Kádár-korszak népi táplálkozásában; a női magazinok receptjei és a nyomtatott szakácskönyvek mintaadó szerepe a falusi táplálkozás modernizációjában; az üzemi konyhák mintakészletének visszahatása a családi sütés-főzésre.

Nógrád (2005-2008): A PhD-disszertációmmal lezárt kutatást egyrészt egészen konkrét adatfelmérések (mozdonyvezetői életutak, csettegő nevű szállítóeszköz jelentősége) formájában, másrészt a piaci válság hatásának megfigyelésével folytattam. Vizsgáltam, hogy melyek a túlélési stratégiák, s ezek mennyiben változtatják meg a társadalmi szerepeket, normákat. Kutatással töltött idő: összesen 21 nap.

Borsodnádásd (2007): A kutatótábor keretében 5 napot töltöttem a településen, s elsősorban a településrészek eltérő viszonyulása érdekelt olyan alapvető kérdések tekintetében, mint a „munkanélküliség”, a „borsodnádásdiság”, az „otthon és otthonosság” kialakításának koncepciói, a „közösség eszménye”.

Sopronkövesd (2008): 5 napot kutattam hatodmagammal (5 hallgatóval) a településen, melyen konkrét eseményekhez kapcsolódva a disznóvágás szokását, a népdal- és néptánc-kör fellépésén keresztül pedig a hagyományőrzés funkcióját és társadalmi beágyazottságát vizsgálhattuk.

Üllő (Ócsa, Gyömrő) (2006-2008): Miután 2005-ben üllői lakos lettem, így „résztvevő megfigyeléssel”, napokban nem kifejezhető időtartamban vizsgáltam itt s a közeli nagyközségekben (többük időközben „adminisztratív” város lett) létesült újtelepek szerepét a közösségsszerveződésben és az életmód modernizációjában.

Simontornya (2005-2008): Összesen 10 napot kutathattam a településen, s elsősorban a Mózsé-hegyi szőlőtulajdonlás és –használat átalakuló formáival ismerkedtem meg.

A fenti helyszíneken végzett terepmunka eredményeinek összegzése

Tereptapasztalataim átfogó változásokról árulkodnak a 20. második felében. A viszonyítás kezdőpontját nem is elsősorban a két világháború közötti „paraszi világ” jelenti, mintsem a Kádár-korszak (1960-80-as évek), melyhez képest is szembetűnő az átalakulás az ezredfordulóig.

Az anyagi javak előállításában a Kádár-korszakban még megvoltak azok a kiszámítható módozatok, mely megteremtették a falun élő családok létbiztonság-érzetét. Szatmárcsekén például a szegényebbek (ide tartozott a falu széli telep felszámolása után a Lenin utcába költöztetett cigányság is) ingáztak. A napi ingázás mellett (melynek iránya Fehérgyarmatra mutatott) ismert volt a „fekete vonat”, mely a városi építkezések konjunkturális időszakában jelentett állandó munkalehetőséget a szakképzetlen bér munkások tömegeinek. A módosabbak az alkalmazotti bér munka mellett, „kiegészítésként”, a második gazdaság (háztáji, zártkert) keretében végeztek mezőgazdasági, s részben vagy meghatározóan piac-orientált mezőgazdasági kistermelést. E jól integrált termelési tevékenységeket (Szatmárcseke: dohány, majd az 1980-as években, a keleti piac igénye miatt, egyre inkább uborka; Nógrád és Szokolya: málna; Simontornya: szőlő) az 1990-es években, a piaci viszonyok átalakulása veszélybe, majd válságba sodorta, a településeken visszaesett, jelentéktelenné vált a korábbi „emblemikus kultúrák” termesztése. A válságból való kiútnak több, sikeres vagy kevésbé sikeres példáját ismerjük. Egyéni, családi szinten az állami és önkormányzati segélyek, szociális juttatások köré épül a stratégia. Szatmárcsekén, a helyi önkormányzat – kényszerből – a térség legnagyobb foglalkoztatója, a közmunka-program különböző szintjein 300 szatmárcsekei jut állandó vagy időszakos munkalehetőséghez, mely a családok több mint felét érinti! Nógrádon a nem valós állapotokra épülő „rokkantnyugdíjazási, leszázalékolási” rendszer ad kb. 100 főnek lehetőséget, hogy a biztos, kiszámítható bevétel mellett vállalon valamilyen mellékes jövedelemkiegészítő munkát, pl. favágást(!), kaszálást, stb. A külső munkakapcsolatok egyre inkább leépültek, így pl. a munka célú ingázás is csökkent (ez alól természetesen kivételt jelentenek a Budapest határában található, agglomerációs települések, mint pl. Üllő), mely a vizsgált falvak bezárkózásához vezetett. A rendszerváltást követően újra kiépültek a patrónus-kliensi kapcsolatok, a kevés számú, munkát adni bíró helyi vállalkozó, polgármester és a napszámos vagy egyéb bér munkát vállalni kényszerülő falubeliek között. A vagyoni és kapcsolati tőkéből a falvak, kisvárosok többségében politikai tőke is alakul, így a falvak élén egyre nagyobb számban találunk olyanokat, akik most vagy korábban a faluban munkáltatói feladatokat láttak el (Nógrád, Szatmárcseke, Borsodnádásd, Üllő).

Kiútkeresési stratégia a turizmus is. Itt nem csupán azokra a konkrét bevételekre számítanak, mint ami a fizető-vendéglátásból (szállásból és étkezésből) várható, hanem a településen túli, a később talán felhasználható társadalmi kapcsolatok kiépítésére is sor kerülhet. Szatmárcsekén, az évente megrendezendő cinkepuszka-főző verseny (január) és szilvalekvár-főző verseny (augusztus) lehetőséget jelent a fontos döntéshozók odacsábítására, akik, alkalomadtán viszonozzák a kedvességet. Egy szatmárcsekei szállásadó a szilvalekvárját

is e kapcsolatok mentén tudja értékesíteni, sőt gyermeke budapesti főiskolai tanulmányainak segítségével is részt vesznek a hálás vendégek.

A mezőgazdasági kistermelés társadalmi kerete megváltozott. A vizsgált településeken már nem a szegény családok tartanak sertést, nyulat, baromfit vagy természetnek zöldséget és gyümölcsöt, hanem a helyi viszonyokat tekintve közepes vagy jobb anyagi helyzetben lévő családok. Közülük néhányan nagyobb volumenben, vállalkozás keretében termelnek (pl. Szatmárcseke, Simontornya, Sopronköved). Igen érdekes színfoltot jelentenek az „értelmiségi-parasztok”, akiknek többsége agrár-diplomával (pl. kertészmérnök) rendelkezik (Üllő, Simontornya), de vannak köztük bölcsész és műszaki végzettségűek is (pl. Szokolya). Motívumaik között érzelmi elemek is vannak, általában a családi gyökerek, magyarságkép, környezettudatos életmód, stb. A disznóvágás is átalakul, s itt nem csupán a technológiára gondolok, melyet már több tanulmány is feldolgozott, hanem a disznóvágás funkcióváltozására. Sopronkövesden a baráti kapcsolatok megerősítésének, egy falun belüli, a közösség-szervezésben és a hagyományőrzésben aktív csoport határainak kirajzolását segítik.

E példa a közösségi kapcsolatháló átalakulásáról is informál minket. A falvakban továbbra is számon tartják a család helyi kötődésének mértékét, a „törzsökös – bebíró – gyüttment” felosztás alapján. A változás az, hogy manapság, a hagyományőrzésben és közösség-szervezésben legaktívabb csoport nem a „törzsökös”, hanem a „bebíró”. Ennek leglátványosabb példáit Kisapostag és Gyömrő szolgáltatja. Kisapostagon az 1980-as években betelepült értelmiségiek és vállalkozók vették át a település irányítását, ők azok, akik az évfordulók megünneplését, falumonográfia-készítését kezdeményezték a településen. Gyömrőn az „eskü-téri telep” értelmiségi lakosai voltak a helyi történelmi kultuszképzés katalizátorai, formális szervezetet alakítva, 2002-ben a helyi önkormányzati választásokat is nagy fölénnyel nyerték meg az általuk indított jelöltek. A rokoni- és szomszédsági kapcsolatok helyett egyre fontosabbá válnak a közös érdeklődésre vagy tevékenységre alapozott „baráti kapcsolatok”, mely a falusi kapcsolatháló városiasodására utal. A falu is „szubkulturalizálódik”, bármennyire is kicsi a lakosság száma. Az érdekek, a tevékenységek és az értékek olyan összetettsége látható, melyben az olyan orientációs pontok, mint „helyi hagyomány”, „modernizáció”, „a falu ideálja” már nem képes a teljes faluközösséget integrálni.

Fontos kutatási témám volt annak a társadalmi csoportnak (részben falusi specialistáknak) a vizsgálata, mely közvetítő volt a városi és a falusi közösség (életmód) között. A falusi sütő- és főzőasszonyok (Szokolya, Nógrád), a varróasszonyok, a mozdonyvezetők (Nógrád), a fodrászok (Szokolya, Nógrád), boltosok, stb. olyan egyéniségek, akik a falusi életmód és értékrend átalakulásának katalizátorai voltak. Kínálat és kereslet sajátos viszonyát lehetett általuk vizsgálni. Míg a 20. század harmadik negyedében szerepük egyértelműen a falusi életmód városiasodásában a lényeges, addig a század negyedik negyedében előfordul, hogy a hagyományos formák újraértelmezésében kapnak szerepet (táncházmozgalom, főzőversenyek, hagyományos lakodalom, babavarró asszonyok).

Az életmód és az értékrend átalakulása és maga a társadalmi heterogenitás lenyomata látható a falusi lakóudvarok képén. A le nem bontott, ám használaton kívüli gazdasági épületek (pl. hidas), a haszonudvar helyett elterjedt virágoskert részben alulról szerveződő igény következménye, de a központi rendelkezések gyakorta katalizálták az átalakítást („tiszta udvar, rendes ház”).

Schwarcz Gyöngyi összegző jelentései a böhönyi mikrokörzetben és Tarjánban végzett kutatómunkájáról

Az alábbiakban két olyan közelképet mutatok be, amelyek célja a rendszerváltás utáni átalakulási folyamatok bizonyos sajátosságainak felmutatása. A mezőgazdasági átalakulás

jellegzetességeivel kísért, de az aprófalvak problémáival súlyosbított eset azt mutatja, hogy a mezőgazdálkodás, főleg egyes vidékeken jószerivel már csak néhány nagyobb vagy közepes vállalkozó magán-, de még inkább üzleti ügye, s hogy a falvakban élők hogyan válnak egyszerű lakosokká, elvesztve kapcsolatukat lassan már a földdel is, hiszen már az is nagyobb erők közti játszmák tétjét jelenti csak. A második eset a falusi és egyéni boldogulás egy sajátos útját mutatja be, ahol a földhöz kötődés vagy attól való elszakadás folyamata már a két háború közötti időben erőteljesen megindult. A helybeliek itt is már leginkább csak lakói és nem használói a vidéki térnek városias életformákat kialakítva, ugyanakkor sajátos stratégiájukkal egy erős falusi közösséget tudtak életben tartani.

Egy kistérség nagyszereplői a böhönyi mikrokörzetben. Törekvés tartós földbérlet kialakítására patrónus-kliens viszony keretében. (Böhönye, Nagyszakácsi, Nemeskifalud, Szenyér, Tapsony)

A kutatásról

A Marcali Kistérségben 2005-ben vette kezdetét a kutatómunka annak böhönyi mikrokörzetében a tíz település alkotta (Böhönye, Nagyszakácsi, Nemesdéd, Nemeskifalud, Nemesvid, Somogysimonyi, Szenyér, Tapsony, Varásló, Vése) térség erőforrásainak feltárására. A munka folyamán figyeltem fel a Böhönye, Tapsony, Nagyszakácsi, Szenyér, Nemeskifalud határában gazdálkodó agrárvállalkozásokat jellemző magatartásra, nevezetesen, hogy a klasszikus *patrónus-kliens viszony keretében igyekeznek tartós földbérleteiket biztosítani* (ez alátámasztja a Bali János által is megfigyelt jelenséget, e kapcsolati forma szerepének rendszerváltást követő felerősödését a falusi kapcsolathálóknban).

Ezért 2005 és 2007 között több ízben felkerestem a helyszínt, próbáltam nyomon követni az eseményeket. Kutatásom alapvetően interjúkból szerzett ismereteken alapul: a szereplőkkel készített (5 db) és a térség gazdasági, társadalmi viszonyainak jobb megértéséhez használt további beszélgetéseken (6 db).¹ A háttér, a helyszín jobb megismeréséhez segítségemre voltak a Marcali Kistérségben folyó erőforráskutatás során kollégák, diákok által készített interjúk is, bár azok más, különböző témákat jártak körül. Az eredmények értelmezéséhez használtam a nyilvános statisztikai adatbázisokat is.

A Tapsony, Nagyszakácsi, Szenyér, Nemeskifalud és Böhönye települési kör agrárgazdaságának jelene és szocializmus kori múltja

A hagyományosan is nagyüzemi szerkezetű vidék kis faluszövetkezeteiből fokozatosan kialakuló egy nagy szövetkezet fogta össze Tapsony, Nagyszakácsi, Szenyér és Nemeskifalud agrárgazdaságát, Böhönye határában egy szövetkezet és egy a Festetics uradalomból létrehozott állami gazdaság osztozott. A szövetkezetek összevonását követte vagy meg is előzte némely esetben a közigazgatás összevonása, a községi közös tanácsok kialakítása. Ennek iránya a téesszegyesítések 'nyomvonalán' haladt.

Tapsony térségének jellegzetessége, hogy a falvakat közvetlen körülölelő birtokrendszerből kialakított zártkerti rész nagysága a négy falu körül elérte az 1500 hektárt. Kezdetben a zártkertekben a háztájiban tartott állatok takarmányát, kukoricát, búzát, burgonyát termeltek, éppen ezért volt szükség a nagyobb, egybefüggő földterületekre. Az óriási zártkerti rész kialakítását az első téesszelnöknek köszönheti a térség, aki a falu első

¹ Interjú készült a kistérségi társulás elnökével, Böhönye polgármesterével, aki 1990 és 2006 között töltötte be a tisztséget, a hajdani böhönyi téessz utódszervezetének vezetőjével, egy mezőgazdasági vállalkozóval, aki kisebb területeket használ Tapsony környékén, két alkalommal egy Szenyérből elszármazott böhönyi mezőgazdasági vállalkozó családdal, akik fakitermeléssel és gyümölcstermesztéssel foglalkoznak, a földbérleti piacon nem érdekeltek, ám nagyon jól ismerik a helyi viszonyokat és szereplőket.

gazdájaként ült bele a téeszelnöki székbe, s elnöksége alatt is fenntartotta saját állattartó gazdaságát. A korábbi kisparaszti, középparaszti állattartó hagyományok kontinuitását így sikerült megőrizni, a háztájiból a szövetkezeten keresztül értékesített tej, élőmarha és sertés bevételei sokszorosan meghaladták a szövetkezet hasonló eredményeit. Idővel megjelentek a zártkertekben a különféle zöldségek (főleg paprika, paradicsom, uborka), a hetvenes évektől kezdett terjedni a bogyósgyümölcsök termesztése, elsősorban a málnaé.

Böhönyén a mezőgazdaság szocialista átszervezésének következtében a hajdani Fesztetics uradalom bázisán 1952-ben állami gazdaság jött létre Terebezd pusztai központtal, illetve a szövetkezetesítés második hullámában alakított Szabadság MgTsz vált a helyi gazdaság másik fontos szereplőjévé. Böhönyén ugyanúgy jelentős zártkerti állományt 'hagytak' a lakosságnál, ahol élénk zöldség- és gyümölcstermesztés zajlott.

A kiskertezés fénykora a nyolcvanas évek közepéig tartott, ám a földbőség, a jól szervezett felvásárlói rendszer (zöldség-gyümölcs felvásárlás Nagyszakácsiban és Böhönyén működött, az állatokat pedig a szövetkezeten keresztül lehetett értékesíteni) ellenére (vagy éppen amiatt) a térségben nem jelent meg a főfoglalkozásként gazdálkodó és egyedi értékesítési csatornák kiépítésén fáradozó szocialista vállalkozó típusa, illetve erre alapulva a rendszerváltáson átívelő mezőgazdasági vállalkozói karrier sem született a térségben. A nyolcvanas évek második felétől már fokozatosan kezdtek jelentkezni a problémák, amelyek elsősorban az elvándorlás következményeként a népesség előregedéséből fakadtak. Az előregedés mellett a jövedelmezőség visszaesése jelentette a kiskertövezet hanyatlásának legnyomósabb okát. A földek 'leadásának' folyamata a kilencvenes években rohamosan felgyorsult, kárpótlás és földprivatizáció azért is zajlott le ezekben a falvakban viszonylag zökkenőmentesen, mert a helybeliek nem nagyon törték magukat a földért.

A korábbi nagyüzemi struktúrában is alapvetően jellemző szántóföldi növénytermesztés miatt a földek többsége (a falugazdászok szerint 70-80 százaléka) osztatlan közös tulajdonú táblákban lett nevesítve és „kimérve”. Ez az egyik oka, amiért kevesen fogtak bele egyéni gazdálkodásba. A nagyüzemi struktúra továbbélésének azonban egyéb okai is vannak: a lakosság előregedése, mint korábban erről már volt szó, és nem utolsó sorban a tőkeszegénység. A mellékesként vagy nyugdíj mellett gazdálkodók száma egyre csökken, a főfoglalkozásként 10 és 100 ha közötti területeket művelők száma pedig minden településen csekély, néhány főre tehető. A területi és tulajdoni koncentráció ellenére is a mezőgazdaság – és az erdőgazdaság – mai napig sokak kiegészítő jövedelemforrását jelenti napszámosmunkák formájában. Ezért a térségben továbbra is a mezőgazdasági és erdészeti tevékenységek uralkodóak, még ha félhivatalosan, illegális formában is.

Szereplők és viszonyaik

A hajdani állami gazdaság² privatizációjából jött létre Terebezd-pusztán a Fekete Sár Rt, ami kizárólag növénytermesztéssel foglalkozik, gabonanövényeket és olajos magvakat termesztnek, ehhez kialakították szárító és tárolókapacitásaikat is. A kutatás kezdetekor 3000 ha-on gazdálkodtak, ebből 2500-at az államtól, 500 hektárt a dolgozók és üzlettársak tulajdonaként béreltek. Nem elhanyagolható az új tulajdonosi kör összetétele és a tulajdonos-ügyvezető személye sem, aki agrárközgazdászként végzett a nyolcvanas évek utolsó éveiben, majd más területen szerzett tőkéjét a rendszerváltás után mezőgazdaságba investálta: korábbi szakmai ismeretségeit és újonnan kialakított üzleti kapcsolatait is felhasználva állami

² Böhönyén a szövetkezetből alakult jogutód Szabadság Rt. 2500 ha területet használ, a hajdani közel 300 fő helyett ma alig ötven embert foglalkoztatnak. Használják a tagi földeket, illetve a környéken rengeteg földet összevásárolt magyarországi befektetők földjeit is többnyire ők veszik bérbe. A vizsgált négy falu határában bérlőként nem érdekeltek, ezért az ott folyó játszmákban sem vesznek részt.

gazdaságok privatizációjába fektette maga és cége tőkéjét, háromhajdani állami gazdaságot szerezve meg.

A tapsonyi székhelyű hajdani Rákóczi MgTSz korábbi gazdálkodását kevesebb dolgozóval és földterülettel kutatásunk kezdetekor még folytatta. A meglehetősen ködös átalakulás-történetű TANASZEK Kft. neve a négy, hajdan szövetkezet és tanács szempontjából is összetartozó falu nevéből származik: Tapsony, Nagyszakácsi, Szenyér, Nemeskisfalud. A cég akkor állattartással és növénytermesztéssel foglalkozott, rendelkeztek szárítóval, takarmánykeverővel, építettek maguknak egy vágóhidat EU-s normák szerint, húsboltjuk nyílt Marcaliban, valamint húsfeldolgozót is terveztek. A társaság tulajdonos-ügyvezetője a második és egyben utolsó elnöke volt a szövetkezetnek. Meglehetősen régi, hatalmi pozíciójába már túlságosan is beleszokott, ugyanakkor gazdálkodási szemléletében megújulásra kevésbé képes vezetőről volt szó, akinek hatalmi pozícióját nem csak a szövetkezeti elnöki múlt, hanem az is erősítette, hogy a téesz egy melléküzemágát a privatizáció folyamán megszerezte részben saját tulajdonú gazdasági társasága számára, így nem mezőgazdasági területen is foglalkoztatóvá lépett elő. Személyisége pedig sok róla szóló pletykánk, híresztelésnek szolgáltatott alapot, mert autoriter, kompromisszumképtelen embernek mondták, aki soha nem kér, csak utasít, az üzletben könyörtelen. A beosztottjai inkább féltek, tartottak tőle, üzletfelei nem túlságosan kedvelték. A szövetkezet hajdan 3500 ha szántójából kb. 1700 ha-t „vittek el” az elnök által „külföldieknek” titulált új szereplők 1996-tól kezdődően.

A helyi viszonyok egyik főszereplője az a nyolcvanas években Erdélyből áttelepült vállalkozó, aki kezdetben a szövetkezet növénytermesztési ágazatában dolgozva kiismerte jól a határt, majd '92-93 körül növényvédelmi szerekkel házaló ügynök lett, és e munkájával jelentős, nemcsak szakmai ismeretségi kört és kapcsolathálót tudott magának kialakítani. Később mint a földkijelölő bizottság vezetője tűnt föl. Nemcsak az elnök, hanem a helybéliek vélekedése szerint is ez az illető a kilencvenes évek elején vásárolt, de főleg bérleteket szerzett mindenkinek, így ismerte meg későbbi német üzlettársát is, akivel 1995-96 körül megalakították a saját Kft-jüket szántóföldi növénytermesztésre. A hajdani szövetkezeti elnök szerint az volt a „trükkje” ennek a kulcsfigurának, hogy amikor a nevesített tulajdont el kellett helyezni táblákban, a jó vagy előnyös fekvésű táblákba a maga embereit, azokat igyekezett elhelyezni, akikkel előre, zsebszerződésekkel már lekötötte a későbbi bérletet vagy előkészítette az adásvételt. A kiterjedt kapcsolati hálóval rendelkező, azt jól hasznosító egykori szövetkezeti dolgozó története, aki a földkijelölő bizottságban betöltött szerepe után maga is gazdálkodni kezd, nem egyedi eset, máshol is hallani hasonló történeteket.

A német-magyar közös cég eleinte főleg bérelte a területeket, a német tulajdonos 2001 óta nagy erővel vásárol is földeket. Róla azt kell tudni, hogy agráregyetemi oktatóként a rendszerváltozás környékén döntött úgy, hogy vállalkozni kezd. Először Kelet-Németországban próbálkozott, de aztán a kalandvágy még keletebbre szólította. Itt az Erdélyből áttelepült kulcsfigurával szinte első nap megismerkedett, ebből barátság- és üzlettárs-szerűség lett, manapság, úgy tűnik, mindkettőnek vége szakadt. A két üzlettárs 2004-ben üzleti és személyes okok miatt különvált, ekkor már 1000 ha feletti területen gazdálkodtak. A német fél vitte tovább saját cégét, ez a T. Kft, a magyar fél pedig B. Kft. néven folytatta tevékenységét. A T. Kft ügyvezetője azóta a német tulajdonos hajdani németországi tanítványa, akit a kilencvenes évek végén Magyarországra hívott gazdálkodni, és aki most Lengyeltóti körüli földeken gazdálkodik. (Mindkettő rendelkezik bevándorló státusszal, így tudnak földet vásárolni.)

A T. és a B. Kft külön útra lépése természetesen osztozkodással járt, megosztották a gépeket, földeket, ami a bérlemények miatt nehézkes, mai napig húzódoó procedúra. A bérbeadók és érdekeltségi területek felosztásánál sajátos, felekezeti szempontot érvényesítettek: a német vállalkozó katolikus lévén, azoknak a falvaknak a földjeit és

bérbeadóit tartotta meg, amelyekben katolikusok élnek, a református falu (Nemeskisfalud) az erdélyi vállalkozó érdekeltségében maradt. E két cég, a T. Kft és a B. Kft. jelentette a TANASZEK legnagyobb konkurenciáját a földbérleti piacon: a négy falu határában gyakorlatilag ez a három szereplő versenyzett a bérbeadókért, amikor mi, kutatók 2005-ben 'megérkeztünk' a terepre.

A B. Kft. ügyvezetője szerint valójában akkor, 2005-ben kiegyensúlyozott földbérleti piacról volt szó, és nem volt éles konkurencia-harc a földbérletekért. Általában mindenki tudta, kinek hol húzódnak érdekeltségi területének határai földek és személyek tekintetében egyaránt, egymás földjeihez, bérlőihez nem nyúltak egy hallgatólagos megegyezés alapján. Ugyanakkor a másik két félnél még hallgatólagos megállapodásról sem beszéltek. Már akkor, kutatásunk kezdetén feltűnt, hogy egyre többet emlegették a TANASZEK várható megszűnését, ami a földbérleti piac átalakulását vetítette előre, a két középüzem közötti kiegyensúlyozott viszony megbomlását, valamint új szereplők megjelenésével a kozkázatok növekedését. A középüzemek vezetői arról számoltak be, hogy a hajdani szövetkezet csökkenő reputációja miatt megkezdődött az ottani bérbeadók átvándorlása hozzájuk.

Azt tapasztaltuk 2005-ben, hogy valójában mind a három szereplő jelentős erőfeszítéseket tett már akkor bérbeadók megtartása érdekében. Piaci pozíciójuk megtartása illetve erősítése érdekében különféle stratégiákat alkalmaztak a szereplők, a stratégiák egyik legfontosabb eleme az ár, azaz a bérleti díj összege volt. Ám miivel a pénzbeli tőke véges erőforrás, nem állt érdekében egyik szereplőnek sem vég nélküli árversenybe belemenni. Ezért folyamodtak olyan, a szerződésekkel szabályozott racionális üzlet határait túllépő, sok esetben akár pénzben is kifejezhető, vagy arra is átváltható szívességek, figyelmességek beiktatására rendszerükbe. Ezek a szívességek, figyelmességek, alapvetően a kapcsolati vagy bizalmi tőke erősítését szolgálták. Ennek elemei már a bérleti díj elszámolásánál megjelentek. A Barantó Kft. akkor is igyekezett az előző évi bérleti összegnél legalább az infláció mértékével többet fizetni a következő évben, ha a szerződésben rögzített összeg, vagyis az aktuális búzaár szerint nem kellett volna. A TANASZEK az árhoz nem tett hozzá, sőt inkább késett a kifizetéssel, ám az elnök kezében olyan tőke volt, amivel versenytársai nem rendelkeznek és/vagy nem éltek: a hatalom és a tekintély nimbusza lengte körül, sokan tartottak tőle.

A kvázi idegennek számító két versenytárs fegyvere a személytelen, közeli s egyben mégis távoli hatalmi pozíció ellenében a személyes kapcsolatok ápolása, erősítése volt. A B. Kft kb. 100 bérbeadóval állt akkor kapcsolatban, a néhány pesti vagy még távolabbi lakost leszámítva mindenkinek személyesen vitték el a bérleti díjat a környéken. A Traub Kft 120 bérbeadóval állt kapcsolatban, és ők is személyesen hordták ki a bérleti díjakat, ráadásul ők mindenkinek adtak mellé 'természetbeni juttatásként' 20 kg lisztet és 1 liter étolajat, ahogy a cég ügyintézője mesélte: A szívességek, figyelmességek másik terepének a gépi munkák elvégzése számított, mindkét cég saját bérbeadóinak jóval a piaci ár alatt, vagy akár ellenszolgáltatás nélkül is elvégezte a munkát, ezt presztízskérdésnek tekintették, még ha anyagilag akár ráfizetéses is volt a nagy géppel a kis parcellára felvonulni. A T. Kft ügyvezetője szerint több kisebb gépi szolgáltató is megélne a tapsonyi területen, annyi igény lenne gépi szolgáltatásra, de valós piaci szereplők hiányában az emberek tőlük, a földjüket bérbe vevőktől várják el ezt a fajta segítséget. „*A tapsonyiak úgy érzik, mintha mi lennénk a téesz, aki minden szociális dolgot megold.*”

A B. és a T. Kft-k stratégiája alapvetően hasonlított egymásra, mivel mindkét középüzemnek korlátozottak voltak az erőforrásai a tiszta piaci versenyhez, amit személyes kapcsolatokra helyezett hangsúlyokkal és szívességekkel ellensúlyoztak. Aszimmetrikus, ám függőség tekintetében mégis kölcsönös, tekintélyelvű, klasszikus patrónus-kliens viszonyt működtettek. A TANASZEK stratégiájából a személyes kapcsolat hiányzott, és bár ők is

tekintélyelvű viszonyt alkalmaztak a gazdasági versenyben, ott a kölcsönösség nem volt jelen, az ő piaci viselkedésük a függőségi kapcsolaton alapult.

Ezekből az ösztönzőkből kutatásunk kezdetén arra következtettünk, hogy ebben a települési körben az erőviszonyok még átrendeződhetnek, a legvalószínűbb új belépőnek ekkor a Fekete Sár tűnt, mivel gépparkjuk lehetővé tette volna még legalább 500 hektárnyi terület művelését a meglévőkön felül, és földrajzi közelség is ezt indokolta. 2006-ban ez meg is történt, a TANASZEK Kft. többségi tulajdonát a Fekete Sár Rt. szerezte meg, nem titkoltan azért, hogy a cég bérleményeire rátehesse a kezét a „német” vállalkozó előtt. Az eset tanulságai egyelőre kérdésekként fogalmazhatók meg: milyen változásokat idéz elő egy tőkeerős, helyi beágyazottsággal nem, vagy alig rendelkező, rendszerint piaci logika alapján működő szereplő megjelenése a már-már családias földbérleti piacon? A gazdaságon kívüli hatóerők beakadémizálásának egy eddig racionálisan viselkedő szereplőt az írott szerződéseken túli juttatások, szívességek rendszerébe, vagy jelenléte inkább felszámolná ezt a ma még élő gyakorlatot? Vajon mi történik a középüzemek vezetőivel, tovább tudják-e működtetni a személyes ismeretségeken alapuló kapcsolataikat, vagy változtatni kell stratégiáikon? Szintén fontos kérdés, hogy a változások hogy érintik a bérbeadók nem is jelentéktelen számú csoportját, kvázi a helybélieket? Ha a piaci magatartás felszámolja a patrónus-kliens kapcsolatokat, elvesznek azok a védelmek, amelyek ideig-óráig segítettek egy fogyatkozó számú, elöregedő, utánpótlás nélküli rétegnek korábbi életmódja fenntartásában, és ami még fontosabb, a létbiztonság megteremtésében, a kis mellékes megtermelésével. Ha nem lesz, aki elvégezze a zártkertek, ház körüli óriás méretű udvarok gépi munkálatait, előbb-utóbb a kistermelés hagyománya és tudáskészlete is eltűnik ebből a térségből, mint ahogy azok is, akik éltették ezt. A már jó ideje a szegénységi migráció célterületének számító vidéken az új beköltözők, ha akarnak sem tudnák folytatni a kiskertezés hagyományát, hiszen szűkében vannak a két legfontosabb erőforrásnak: nincs földtulajdonuk és nincsenek termesztési, gazdálkodási ismereteik. E folyamat végére az itt lakók már tényleg csak lakói lesznek a környéknek és nem pedig vidéken élő és a vidékből élő emberek.

Értékek, normák a gazdasági életben – Az etnikus identitás mint a gazdasági tőkeképzés eszköze Tarjánban

A 2003 óta zajló kutatás során azokat az egyéni, közösségi és lokális meghatározókat vizsgáltam egy konkrét település rendszerváltás utáni gazdasági-társadalmi átalakulási folyamatába ágyazottan, amelyek a helyi társadalmi adottságoknak és normáknak eredőjeként értelmezhetők. Az eltelt időben több mint 30 mélyinterjú készült a gazdasági és helyi politikai élet legfontosabb szereplőivel, ezeken túl feldolgozás alatt állnak a helyi önkormányzat testületi üléseinek jegyzőkönyvei, felhasználtam a helytörténeti írásokat és nyilvános statisztikákat is a település alaposabb megismeréséhez, megértéséhez. Az elmúlt években igyekeztem részt venni, jelen lenni a település fontosabb rendezvényein is. A közel 3000 lakossal bíró, többségében – 70-80 százalékban – katolikus német nemzetiségűek által lakott Tarjánra azért esett a választásom, mert korábbi, nem kutatói célzatú és rendszertelen megfigyeléseim élő, fejlődő falu benyomását keltették. Ráadásul szűkebb környezete is tehető, sikeres faluként ítélte meg. Ezért szerettem volna megismerni egyéni és közösségi szinten is sikereik mibenlétét, alkotóelemeit.

Kutatásaim azt mutatták, hogy a falu a rendszerváltás utáni gazdasági átalakulás során belső erőforrásokra is alapozott fejlődési, átalakulási utat járt be, amiben nagy szerepe volt a nemzetiségi származással összefüggő bizonyos kulturális sajátosságoknak és a megőrzött nemzetiségi identitás bizonyos elemeinek tőkeként való hasznosításának. Igaz, az önerőre

alapozott talpra állást segítette a falu kedvező fekvése és gazdasági környezete is. A következőkben e tényezőket veszem sorra.

A külső gazdasági környezet

Tarján a fővárostól alig 60 km-re, a kistérség és megye központjának számító 76 000 lakosú Tatabányától 7 km-re fekszik. A kistérségi és megyeközpont, foglalkoztatási szempontból saját kistérségén is túlmutató hatókörrel rendelkezik. Többek között ennek is köszönhető, hogy a város szűkebb környezetének tekintett kistérségben a munkahelyek száma, a képzettségi szint, a jövedelmek és a jóléti mutatók magasabbak az országos átlagnál. Tény, hogy a 2001-es adatok szerint a tarjáni foglalkoztatottak 54 százaléka a település határain kívül talál munkát, döntő többségük éppen Tatabányán.

A tatabányai munkavállalásnak a 20. század elejétől, a bányatelepek megnyitásától kezdődő hagyománya van Tarjánban. A 20. század elejétől kezdve ugyanis egyre több tarjáni vállalt munkát a szép lassan várossá fejlődő Tatabánya bányáiban, majd nehézipari üzemeiben. A folyamat a szövetkezetek kötelező megszervezésének hatására felerősödött a hatvanas években. A falubeliek inkább ipari munkát vállaltak ezután, mintsem hogy „fussanak a vagyon után”, ahogy helyben fogalmaznak. És természetesen az ipari munkahelyek, kiváltképp a bányászathoz kapcsolódók, az átlagosnál jobban fizettek. A város és a falu már lassan egy évszázados foglalkoztatási kapcsolatában azonban közvetlenül a rendszerváltás után a tatabányai bányászat és nehézipar összeomlása miatt erőteljes visszaesés történt. Ezt jól példázza Tarján munkanélküliségi mutatója a kilencvenes évtized elején, ami akkor az országos átlagot közelítette. 2003-ban ez a mutató már jóval az országos átlag alá került, s ebben nemcsak a város sikeres ipari szerkezetváltásának volt szerepe.

Tarjánban a helyben dolgozó lakónépesség aránya magasabb a hasonló kistérségi adottságokkal rendelkező települések átlagánál, és a lakónépesség száma alapján kialakított településcsoport hasonló adatainál is. A kilencvenes évtized elején elszabaduló munkanélküliség felszámolására tehát Tarjánban *saját megoldásokat* is találtak. Ezek a törekvések egyfelől egyéni, másfelől közösségi stratégiák szintjén is megragadhatók.

Egyéni stratégiák

Az egyéni stratégiák kapcsolatban állnak a német származásból eredeztethető bizonyos *mentalitásbeli elemekkel*, valamint a magyarországi németiséget ért, második világháború utáni meghurcoltatások tapasztalataiból eredő *egyéni döntési stratégiákkal*. A magyarországi néprajzi és történeti irodalom gazdasági, kulturális, életmód- és mentalitásbeli sajátosságokat társít a német parasztokhoz. Eszerint a magyarországi németeket önszerveződésre hajlamos, polgárosultabb közösségi mentalitás és racionálisabb gazdálkodási kultúra és életvezetési stratégia jellemezte a 19-20. század fordulóján, mint a korabeli magyar parasztokat. A racionálisabb gazdálkodás és életvitel hagyománya hajdan például a nemek közti munkamegosztás kevésbé kötött voltában is megnyilvánult, de olyan, máig ható nyomai is felfedezhetők a településen, mint a kemény munka árán biztosított anyagi jólét közösség által értéknek tekintett volta.

A tarjániak önképében e nekik tulajdonított mentalitásbeli elemek java része felfedezhető. Úgy tartják magukról, hogy szorgosak, dolgozók, racionálisan, ésszerűen és takarékosan gazdálkodnak, hogy nem ijednek meg egy kis munkától. Ám saját maguk értelmezésében törekvésük, dolgosságuk történelmükből ered, megtanulták, hogy folyton újrakezdjék életüket, ha a sors úgy hozta.

A racionális gazdasági magatartás egyfajta jelenkori megnyilvánulásának tekintem a településen kimutatható erőteljes vállalkozói hajlandóságot is. Ennek oka, hogy a vállalkozások indításánál, működtetésénél a megszerzett tudás és képességek más keretek

közötti felhasználásáról van szó, ami egyben az önálló munkavégzésre, irányításra, döntéshozatali mechanizmusok működtetésére való hajlandóságot is jelenti.

A vállalkozások indításához meglévő tudás, szakismeret eredete pedig megint csak kapcsolatba állítható a német származással. A kollektív bűnösség elve alapján a II világháború után végrehajtott kitelepítések a magyarországi németiség több mint felét érintették. A tarjániak elkerülték viszont a kitelepítést, a közeli bányák munkaerőszükséglete miatt. Ugyanakkor a faluba 1945 és 1948 között nincstelen mezőgazdasági munkásokat és a csehszlovák-magyar lakosságcsere-egyezmény keretében felvidéki magyar parasztokat telepítettek be, akik a németek házait, földjeit, ingóságait kapták meg. A vagyonekbobzások, az ehhez társuló megfélemlítések, a jogfosztottság állapotának keserű tapasztalatai egyik következményének tartják maguk a tarjániak is, hogy a szocializmusban elérhetővé váló iskoláztatási lehetőségekben hamar felismerték az esélyt és éltek a társadalmi mobilitás e kínálkozó lehetőségével.

Az iskoláztatással megszerzett tudás, szakképesítés 1990 után kiindulópontját jelenthette a vállalkozásoknak, és a kilencvenes évek elejétől egyre többen indítottak is vállalkozást, kezdtek saját üzletbe. A faluban működő társas és egyéni vállalkozások közel 80 százaléka termelő- és szolgáltató jellegű, ami azt bizonyítja, hogy sokan a korábbi ipari üzemek munkaerő-keresletéhez igazított szakmaválasztásukat, meglévő tudástökéjüket sikeresen kamatoztatták a megváltozott körülmények között. Igaz, hogy a vállalkozó tarjániak többsége feltehetőleg kényszerűségből, munkahelye elvesztése okán, és többnyire csak az önfoglalkoztatást megoldó mikrovállalkozást indított, ám szintén a racionális gazdasági magatartás egy közvetett bizonyítékának tekinthető, hogy ezeket a vállalkozásokat képesek is voltak fenntartani, működtetni. 2001-es statisztikai adatok tanúsága szerint az 1000 lakosra jutó működő vállalkozások arányszáma 20,3 százalékponttal volt magasabb a megyei mutatónál. A vállalkozásba kezdők többsége képes volt tehát saját megélhetését, ha kockázatvállalással is, de biztosítani. Emellett klasszikus sikertörténetekkel is találkozhatunk: ma már nem egy, néhány főt foglalkoztató vállalkozásból kinőtt kis- vagy közepes méretű céget találunk a községben, sőt telephely-váltásáig az egyik legnagyobb helybéli foglalkoztatónak számító vállalkozás története is ilyen utat követett.

Közösségi stratégiák

A megélhetési problémák megoldásában, a helyiek boldogulásában természetesen a *helyi önkormányzat* vállalkozásokat támogató politikája is nagy szerepet játszott a kilencvenes évek első felében a helyi iparüzési adó alacsony szinten tartásával. A helyi vezetés, elsősorban a képviselőtestület és mindenek előtt az 1990-től 2006-ig tisztségét folyamatosan betöltő polgármester szerepe azonban ennél jóval összetettebb a falu és lakóinak sikereiben. A rendszerváltáskor felálló testületnek, élén a polgármesterrel, határozott elképzelései voltak a falu jövőjét illetően. Egy „szép” és „kényelmes” falut szerettek volna kialakítani, szem előtt tartva a német példákat, ahol az emberek munkát is találnak. Itt kell megjegyezni, hogy a rendszerváltás óta megválasztott testületek nemzetiségi összetételüket tekintve mindig is tükrözték a németek és magyarok létszamarányát a településen, azaz a 10 fős testületből egy maximum két fő volt magyar származású, a polgármester pedig magas presztízsű német család leszármazottja, aki már a rendszerváltás előtt vállalkozóként dolgozott.

A megélhetést nyújtó falu koncepciójához híven a település vezetése a kezdetektől igyekezett munkahelyteremtő beruházásokat is csábítani a faluba a közeli város nyújtotta munkalehetőségek megszűnése miatt. Ezt a célját a már említett vállalkozóbarát adópolitika mellett az önkormányzati területek, ingatlanok kedvező feltételű hasznosításával segítette elő. Jelenleg kettő külföldi és egy magyar tulajdonú jelentősebb foglalkoztató működik a faluban, összesen közel 250-300 embernek adva munkát. A falubeliek elismerik polgármesterüknek a

gazdaság talpraállításáért, a megfelelő életszínvonal, megélhetés biztosításáért végzett fáradságos munkáját.

A „szép és kényelmes falu” megteremtését falukép-szabályozó rendeletekkel, az infrastruktúra teljes körű kiépítésével, valamint közösségi célú beruházások megvalósításával érték el. Mindezek kivitelezésében a faluvezetés támaszkodhatott a már említett, németeknek tulajdonított bizonyos mentalitásbeli elemekre, valamint a nagyjából a rendszerváltás tájékán létesített, és azóta intenzíven ápolt német testvértelepülési és egyéb németországi kapcsolataira. A különböző közművek kiépítésének kezdeti szakaszában az önszerveződő hagyomány jelenik meg, mivel a kábelhálózat és a telefon-beruházás lakossági összefogásra alapozott társulások formájában valósult meg. Az önkormányzati és lakossági hozzájárulást mindkét beruházásnál kiegészítette a németországi kapcsolatok révén megjelenő anyagi támogatás is. A németországi támogatások illetve tárgyi segítségnyújtás a kilencvenes évek számos nagy közösségi célú beruházásában is megjelentek. Németországi pályázati pénzek érkeztek az elsősorban németországi és német nemzetiségű gyerekek nyári üdültetésére kialakított tábor megvalósításához, amit persze a faluba érkező hivatalos vendégek elszállásolására is használnak. A német pályázati pénzek lehívásában nagy szerepe volt az 1994-ben alakult és azóta is aktívan és eredményesen működő Német Kisebbségi Önkormányzatnak. A település legutóbbi nagy beruházását, a tornacsarnok megépítését a németországi testvértelepülés tárgyi segítségnyújtással támogatta.

Az etnikai identitás hasznosításának közösségi és egyéni stratégiái

Az élhető teret jelentő és egyben megélhetést is nyújtó falu elképzelésének megvalósításában a falu vezetése nemcsak a német mentalitás bizonyos elemeire, németországi kapcsolataira támaszkodhatott, de tudatosan felhasználta, sőt formálta is az etnikai identitás megnyilvánulási formáit, mégpedig úgy, hogy bevonta a gazdasági előnyökkel járó kapcsolatépítésbe. Elsősorban a nyelv és a hagyományok elsődleges, otthoni szocializációja az otthonokból fokozatosan áttevődött intézményi, elsősorban iskolai keretek közé az elmúlt három-négy évtizedben. Ma már zeneiskolában tanulnak a hagyományos német sramlizenét játszó zenekarok tagjai, akikből egy lelkes tanár s egyben képviselőtestületi tag szervez újabb és újabb ifjúsági zenekarokat, akiket aztán a Zenei Egyesület keretei között irányít. De intézményi keretek között, elsősorban a települési általános iskolához és a művelődési házhoz kötődően szerveződnek a német nyelvű színjátszó csoportok, kórusok és táncscsoportok. A nemzetiségi kultúrát és hagyományokat ápoló szervezetek, csoportok elszaporodásának oka az etnikus identitás, a „mi”-tudat kifejezésének, életben tartásának vágyán túl e csoportoknak erkölcsi és nyilván ha szükséges, anyagi támogatása, megbecsülése is az önkormányzat részéről. E csoportok számára remek fellépési lehetőséget jelentenek a német vendégek hivatalos vagy félhivatalos látogatási alkalmai és a turistáknak szervezett programok.

Kezdetben a faluba érkező német vendégeket a település hivatalos és/vagy testvértelepülési kapcsolatai biztosították. A faluvezetés az egyre élénkülő zenei életnek és hagyományörzésnek teret adva, valamint természetesen a hivatalos kapcsolatok informális ápolására megszervezte 1994-ben a három napos Zenei Fesztivált. A vezetőségében jónéhány testületi tagot is felvonultató civil szerveződés, a Baráti Kör, amellyel, hogy a falu életében egyfajta véleményformáló, hangadó szerepet is betölt, a németországi kapcsolatok elkötelezett ápolójának is számít. Tagjai rendszeresen részt vesznek a testvértelepülés, Staufenberg rendezvényein, fesztiváljain. Amíg a kilencvenes évek elején az önkormányzat hivatalos kapcsolatainak köszönhetően érkeztek vendégek a településre, idővel a sok hivatalos látogatás és viszontlátogatás, valamint a zenekarok, énekkarok németországi fellépéseinek eredményeként a falubeliek személyes ismeretségi köre is mind jobban kiszélesedett. Ezek nem egy esetben közös vállalkozások, üzleti kapcsolatok kiindulópontját is jelentették. Az önkormányzat a maga hivatalos kapcsolatainak életben tartásán túl elismeri és támogatja az

idegenforgalmi célú egyéni kezdeményezéseket is. A polgármester és a falu vezetése már a kilencvenes évek eleje óta szorgalmazza a turizmus élénkítését, ez is a megélhetés biztosításának egyik tudatos stratégiája volt, hiszen a szállásadásból, vendéglátásból, szállításból stb. származó bevételek a helybélieknek jelentek meg jövedelem formájában. A stratégia fontosságát mutatja, hogy több helyi és németországi polgár kapta már meg a település díszpolgára kitüntető címet a nemzetközi kapcsolatok és az idegenforgalom fellendítése érdekében végzett munkájáért. Mindeztől kezdve csak utalás szintjén esett szó a falubeliek német származásából eredő egyik *legfontosabb kulturális tőkéjéről, nevezetesen német nyelvtudásukról*. Pedig az egyéni és a közösségi stratégiák sikeres megvalósításában sok esetben legfontosabb szerepet játszó, a legkönnyebben gazdasági tőkére váltható tudásról van szó. Ahogy a fent leírt történetben, miszerint a német foglalkoztató számára előnyt jelentett a telephelyválasztásnál a munkavállalók német nyelvtudása, sok egyéni történetben is megjelenik a német nyelvtudás a siker zálogaként.

A tarjániak meglévő kulturális, erre építő kapcsolati tőkéjük gazdasági kapcsolatokban való hasznosításának egyéni és közösségi szintű stratégiái sikeresnek bizonyultak. A megélhetést és kellemes, élhető teret biztosító falukoncepció megvalósítása eredményesnek bizonyult, a falu népességmegtartó ereje ezáltal növekedett, a fiatalok, még diplomás végzettséggel is, általában helyben maradnak, biztosítva ezzel a közösség és hagyományainak továbbélését.

Kemény Márton összegző jelentése Somlővásárhelyen végzett kutatásáról

Somlővásárhely egyaránt alkalmas a folytonosság és a változás megragadására: egyfelől a térség iparának 1989 utáni hanyatlása, és a mezőgazdaság szerkezetének sokak számára kedvezőtlen alakulása, másfelől a munkavállalás, a vállalkozás és a kereskedelem lehetőségei (jó közlekedés, több város viszonylagos közelsége, a szőlő- és borkereskedelem kedvező adottságai és a részben erre alapozott turizmus) a stratégiák sokféleségét eredményezi. Vagyis kényszerek és lehetőségek egyaránt meghatározzák az egyes családok döntéseit, hagyományos és újító stratégiák változatos összképét eredményezve.

A faluban közel hatvan, túlnyomórészt félig strukturált, kisebb részt strukturálatlan interjú készült. Mindezt egy sor egyéb, interjúnak nem minősülő beszélgetés, illetve a mindennapok és ünnepi események megfigyelése egészítette ki.

Az egykor „Somló fővárosaként” is emlegetett, de mára több szempontból is jelentőségét veszített Somlővásárhely a Közép-Dunántúli Régióban, Veszprém megyében, Magyarország legkisebb történelmi borvidékén, a Somló-hegy déli lábánál fekszik. A település borászati szerepén túl egy apácamonostornak is otthont adott István király uralkodásától a monostor 1782-es megszüntetéséig, a feudalizmus idején elnyert mezővárosi jogállását pedig 1871-ben veszítette el és vált újra faluvá. A lakosságszám már a 19. század végétől egy évszázadon át folyamatosan csökkent. Különösen a két világháború között emigráltak sokan (pl. a település egykor jelentős számú zsidó borkereskedői) Amerikába, a szocializmus idején pedig az országos tendenciákkal megegyező módon folytatódott az elvándorlás belföldi városokba. Az 1989-es rendszerváltás óta a „rurbanizáció” nemzetközi folyamatával összhangban Somlővásárhelyen is újra lassú növekedés tapasztalható, az állandó népesség napjainkban közel 1200 fő.

A mezőgazdaságban rejlő lehetőségek egyoldalúak. A legjelentősebb ágazat a tanúhegy lejtőin folytatott szőlőtermesztés, ugyanakkor a szőlőterület több mint kétharmada extraneus tulajdonosok kezén van és csupán egyharmad részét birtokolják a helybéliek (a birtokszerkezet gyökerei a középkorig nyúlnak vissza). A birtokméretek évszázadok óta igen differenciáltak: a családon belül öröklődő kisebb paraszti, parasztvállalkozói gazdaságok

mellett a nagybirtokok is mindig jelentősek voltak, ám ez utóbbiak tulajdonosai a 20. század során sokat változtak (pl. a II. József által létrehozott Katolikus Vallásalap területén 1945 után állami gazdaság jött létre, majd az 1980-as évek végétől meginduló, nehezen áttekinthető tulajdonváltások eredményeként új szereplők léptek be cégükkel vagy magánvállalkozóként a nagyüzemi bortermelés szférájába). A szőlő sok főállású és részmunkaidős mezőgazdasági munkásnak is megélhetési forrást biztosít. A többi agrárágazat viszont egyre kisebb szerepet játszik a családok megélhetésében. A téesszől az 1990-es évek elején több kft. alakult, melyek nagyrészt az egykori téessz-elnök fiának a tulajdonát képezik. Az ipari, szolgáltatói és egyéb munkalehetőségek tehát lényegesen nagyobb szerepet játszanak, mint az agrárium; a foglalkoztatottak háromnegyede ingázik közeli városokba, illetve a faluban is működik egy varroda.

A helyi társadalom gazdasági szempontú elemzése során a főbb rétegek és csoportok (1) az ágazatok, (2) az önállóság és függőség mértéke, illetve (3) a munkahely távolsága (helyben dolgozó vagy ingázó) együttes figyelembevételével határozhatóak meg. Egyéb, nem-gazdasági tényezők (pl. etnikai, vallási, politikai identitás) az elemzésben másodlagos szerepet töltenek be. A helyben dolgozók és az ingázók két fő érdekcsoportja a lehetőségek sokfélesége, a több forrásból származó bevételek miatt nehezen választható el egymástól, inkább a két csoport hatalmi elitje különíthető el. Az egyik csoportba sem sorolható időszakos és állandó munkanélküliek a munkalehetőségeknek köszönhetően itt szerényebb réteget alkotnak (nem alakult ki tényleges „falusi gettó”).

A helyben dolgozó érdekcsoporton belül a legjobban körülhatárolható alcsoportot azok a családok alkotják, akik a legjelentősebb mezőgazdasági vállalkozásokat üzemeltetik és a falusi népességen belül a legnagyobb földtulajdonnal rendelkeznek. Ők alkotják a leginkább kontinuos réteget a településen. A késő feudalizmus idején, a 17–18. században sok család vált armális nemessé, és további kismemes családok is betelepedtek ekkor. Az így elnyert gazdasági és hivatali vezetői szerepeiket több család is megőrizte a „posztfeudális” kapitalizmus korában, majd a szocializmusban ért veszteségeiket követően (amikor a nem-mezőgazdasági főállásuk mellett tudtak csak kisebb agrárvállalkozásokba fogni), az 1989-es rendszerváltás idején visszaszerezték vagyonukat, sőt vezető tisztségeket is vállaltak újra. Sikertelt tehát társadalmi tőkéjüket megőrizni és megújítani. Családjaik között bizonyos mértékű endogámia figyelhető meg, szoros reciprok szálak fűzik őket össze nemcsak rokosságon belül, hanem az érdekcsoport más családjaival is, illetve a többi érdekcsoport tagjaival hosszú távú patrónus-kliens és paternalista kapcsolatokat alakítottak ki. A szocializmus idején elvesztett gazdasági tőkéjük visszaszerzése fontos kiindulási alapot jelentett az 1990-es évek rekapitalizációja idején: képessé váltak az önálló mezőgazdasági vállalkozásra és cégek alapítására is. Egyes példák ugyanakkor azt mutatják, hogy a faluban nemcsak a szocializmus előtt, hanem a szocializmus alatt szerzett magasabb státust is át lehetett menteni az 1989-es rendszerváltást követő időkbe.

A nem-mezőgazdasági vállalkozók (például asztalos, kőműves, fuvaros) „alcsoportja” származását tekintve igen heterogén. Nincs kisüzemi gazdaságuk vagy másodállásuk, és hivatalos tisztségeket sem vállalnak. Egyéni és céges vállalkozásaik sikere kulturális tőkéjükön (pl. szaktudásukon, külföldön szerzett tapasztalataikon) és egyéni vállalkozói készségeiken alapul. Közülük többen is szoros gazdasági kapcsolatban állnak a fent leírt mezőgazdasági vállalkozókkal (pl. a fuvaros részt vesz a termés betakarításánál, a kőműves részt vesz a borászok bővítési beruházásaiban), egymásnak viszont konkurenciát jelentenek. Vagyis nem alkotnak valódi, egymással bizalmi kapcsolatban álló szolidáris csoportot. Mind a mezőgazdasági, mind az ipari-szolgáltatói vállalkozásokat férfiak irányítják, ugyanakkor feleségeik a helyi állami finanszírozású intézményekben (önkormányzatnál, hegyközségnél, iskolában vagy óvodában) dolgoznak és töltenek be több esetben is vezető tisztségeket.

A lakosság nagy részét kitevő alkalmazottak döntően az egykori alsóbb és középrétegekből származnak. Bevételeik gyakran több forrásból erednek (*pluriactivité*), munkahelyük mellett megművelik kisüzemi gazdaságukat és/vagy mellékállásban vállalkozásba fognak, elmennek napszámosnak stb. Gyakran ugyanazt az önkizsákmányoló stratégiát követik, mint egykori felmenőik, akik már a szocializmus előtt is különböző részmunkaidős foglalkozásokat űztek, majd a szocializmus idején is időt szántak főállásuk mellett (önellátó és/vagy árutermelő) háztáji és kiegészítő gazdaságukra vagy más „maszek” munkákra és napszámra. A „háztájizás” mintája a rendszerváltás és a termelészövetkezeti paternalizmus megszűnte után is továbbélt (rendszerint 1 ha alatti földet művelve és saját fogyasztásra tartott sertéseket hizlalva), ám az utóbbi években az agrárrolló szétnyílása és az olcsó tömegáru (például az ajkai bevásárlóközpontok kiépülése) miatt jelentősen visszaszorult. Ami ma is fontos kiegészítő jövedelemforrás, az a szőlőben vállalt napszám. Sokszor nemcsak a részmunkaidős stratégia, hanem a konkrét foglalkozás is továbböröklődik családon belül, miközben az elsődleges munkahely nagyon különböző lehet. A mellékállást gyakran biztonságosabbnak tekintik, mint a makrogazdasági változásoktól jobban függő alkalmazotti státust. Például az elmúlt években – a kínai túltermelésre hivatkozva – több környékbeli textilipari üzemben történtek leépítések, és a cégek jövője a svájci és francia tulajdonosok döntésein múlik. Míg az alkalmazotti státus a munkás minta követését erősíti, addig a mellékállás révén ugyanabban a háztartásban paraszti vagy vállalkozói minták is szerepet kaphatnak. Azok az alkalmazottak, akik a faluban dolgoznak, bizonyos mértékig a fentebb leírt vállalkozókkal alkotnak közös érdekcsoportot, míg a többségben lévő ingázók tőlük sok szempontból elkülönülnek (pl. az eltérő időgazdálkodás miatt ritkábban keresnek mellékfoglalkozást). Az alkalmazotti réteg belső kapcsolatai a mezőgazdasági munkák visszaszorulásával párhuzamosan gyengülnek, ugyanakkor nem szűnik meg a reciprok elkötelezettségi rendszer (pl. a segítség, kölcsönzés, információáramlás) közöttük sem. A (valódi) tartós munkanélküliek is szegényebb a rétegekből származnak, megélhetésük alapja többnyire a szőlőhegyen vállalt napszámos munka és a kisüzemi gazdaság művelése. Többen annak ellenére is ezt a stratégiát választják, hogy tudásuk és kapcsolataik esélyt adnának állandó munkahely szerzésére. Ennek okai egyedi, pszichológiai tényezők éppúgy szerepet játszhatnak, mint az adott munkalehetőségtől való kulturális távolság.

A helyi társadalomban a gazdasági szempontú distinkciók nehezen egyeztethetők össze az etnikai tagolódással. A falu cigány(nak tartott) lakossága mint egyetlen etnikai kisebbség nem alkot egységes csoportot sem a származás, sem az életstratégiák szempontjából. A régebb óta itt élő – és a falu nem-cigány lakói által jobban elfogadott – családok elsősorban az önkormányzat által biztosított közmunkákból élnek meg, míg a nemrég betelepült családok – a szomszéd települések cigány lakosságához hasonlóan – döntően „lomizással” foglalkoznak: főleg ausztriai lomtalanításokról hozott tárgyakat értékesítenek portájukon és városi piacokon. Bár az ő kapcsolatrendszerük sokkal inkább a szomszédos települések cigány lakosságához fűzi őket, mint a somlővásárhelyi nem-cigányokhoz, a nem-cigányok egy része is lomizik, akár a cigányokkal együttműködve.

Mindezen csoportok, rétegek között érdekellentétek változó formái figyelhetők meg mind a települési, mind a hegyközségi önkormányzatban, mind a civil szférában. A falubeliek maguk is gyakran hangoztatják, hogy hiányzik az összetartás. Bár a falusi imázs építése egyre erősödő nemzetközi tendencia, illetve az önreprezentáció és a lokális identitás erősítése mint diszkurzív stratégia az EU regionális fejlesztéspolitikájában is fontos szerepet tölt be, itt mégis kezdetleges szinten van pl. a hagyományalkotás és a falusi turizmus. A preszocialista elit leszármazottai – akik a mai falu (agrár)gazdasági elitjéhez tartoznak – a rendszerváltást követő néhány éves pozíciókeresés után kiszorultak a politikából (mindkét önkormányzatból), és ezzel különvált a gazdasági integráció a politikai vezetéstől. A kistérségben is sok az ellentét, az extraneus és a helyi birtokosok más-más nonprofit szervezetekbe tömörülnek,

ezért nehezen alakul ki olyan közös diskurzus, ami segítené az itt termelt bor piacának kiszélesítését és hírnevének visszaszerzését (sokak szerint a szocializmus idején veszítette el jó hírét, amikor a helyi állami területeket a Badacsonyi Állami Gazdaságba olvasztották be, és ezt követően a somlói borokat csupán más borok minőségének javításához használták). A vállalkozók szempontjából mégis nagy előrelépés, hogy 2006-ban – erősítvén a somlói bor versenyképességét, ugyanakkor kizsírítván a kistermelőket a minőségi követelmények által – megszületett a borvidék eredetvédelmi szabályzata.

A falu mint hajdani nyitott mezőváros és a borvidék, amelynek életét távolabbra nyúló gazdasági érdekek bonyolult hálójá határozza meg, régóta erősen polarizált társadalmi és gazdasági szempontból is. Ám míg a társadalmi viszonyok (egyes családok státusza, konkrét foglalkozásai, gazdálkodási mintái és szimbolikus tőkái, illetve a családok közötti kapcsolatok) sok szempontból máig kontinuusak, addig a gazdaságszerkezet sokkal inkább átalakulóban van.

A helyi társadalomban egyes (egykori kisnemesi) családok a 17–18. század óta mindmáig megőrizték gazdasági erejüket, vállalkozói készségeiket és integráló szerepüket; a lakosság szélesebb rétegei pedig minden korszakban megőrizték részmunkaidős stratégiájukat, a paraszti, munkás és vállalkozói minták keveredését. Az előbbieket a progresszív vállalkozó globális, „kultúrák felett álló” értékrendjével képesek azonosulni, míg az utóbbiak a részmunkaidős életmód egyre terjedő világjelenségéhez igazodnak. A különböző társadalmi rétegek stratégiáiban tehát éppúgy fellelhetők a nemzetközi minták, mint a helyi hagyományok – a helyi társadalom úgy igazodik a kapitalista piaci rendszerhez, hogy közben megőrzi szerkezetének számtalan elemét is.

Másfelől – ami miatt a több lábon állás (*pluriactivité*) lehetőségei mégis beszűkülnek – a több évszázados, kis- és nagyüzemeken alapuló duális gazdasági rendszer, amely a háztájizás révén a szocialista kollektivizálást is túlélte, majd egy leegyszerűsödött „háztájizásnak” köszönhetően még az 1989-es rendszerváltás után is fennmaradt, most a méretökönómia törvényszerűségeiből következően mégis bomlásnak indult. Vagyis az agrárróló szétnyílása és az olcsó tömegáru miatt kezd a részmunkaidős paraszti, parasztvállalkozói „háztájizás” és önellátás kultúrája megszűnni, miközben – nemcsak a piaci elveknek, hanem a borok védelméről szóló törvénykezésnek is köszönhetően – a szőlőhegyen is kezdenek a kisüzemek visszaszorulni, és tovább fokozódik a területkoncentráció.

Bár a vidéket még mindig az agráriummal szokás azonosítani, Somlónásárhelyen a mezőgazdaság mindennapi életben betöltött szerepe – és ezzel egyidejűleg a „faluközösségi” kapcsolatháló – egyre határozottabban háttérbe szorul, és átadja helyét az ipari és szolgáltatói tevékenységeknek mind az „első”, mind a „második” gazdaságban. A megmaradó szűk agrárvállalkozói réteg az alkalmazottként dolgozó és ingázó helyi lakosság, illetve az extraneus borászok széles csoportjai között keresi helyét és befolyásának lehetőségét.

Kiss Márta: Tiszacsécse (a személyes zárójelentés összefoglalása)

A Szabolcs-Szatmár-Bereg megye keleti szögletében, az ukrán határ mellett fekvő falu lélekszáma 1990 után 300 alá csökkent, és jelenleg csak két önálló intézménye van, az önkormányzat és a szociális otthon. Kiss Márta azt vizsgálta tehát a terepmunka során, hogy milyen élet-lehetőségei vannak egy ilyen „aprófalunak”. A kilenc éve hivatalban lévő polgármester régen felismerte, hogy a falu fennmaradása esélye az együttműködésben rejlik – ennek konkrét megvalósítási lehetőségeit mutatja be elsősorban a zárójelentés.

A helyi társadalomra – ahogy az egész térségre – az a jellemző, hogy a mezőgazdasági és ipari szektorban nagyon kevés ember talál munkát, a többség a szolgáltató szektorban

dolgozik. Bár még ma is foglalkozik mezőgazdasági tevékenységgel 23 háztartás, csupán három nagyobb gazda akad közöttük, akik számára a gazdálkodás jelenti a fő tevékenységet. Ezek az 50 ha körüli gazdaságok szezonálisan munkásokat is alkalmaznak. A gazdálkodókra egyébként a „több lábon állás” stratégiája jellemző: általában a férj viszi a gazdaság ügyeit, az asszonyok pedig állandó munkahellyel rendelkeznek. A faluban – egy-két család kivételével – mindenki támogatásra szorul a földművelés és az állattenyésztés területén. A szociális földprogram keretében mintegy 50 családot – szarvasmarhatartókat, az önkormányzat által biztosított területen karós babot és uborkát termelő roma családokat és önálló területtel rendelkező karós bab termelőket – segített a támogatás.

A munkanélküliség enyhítése érdekében szomszédos település együttesen nyújtott be közmunka-pályázatot, ami Tiszacsécsé gesztorságával valósult meg, s ez jobb érdekérvényesítési lehetőséget tett lehetővé, így viszonylag sok ember foglalkoztatását tudta biztosítani az önkormányzat.

Tiszacsécsén három család foglalkozik falusi turizmussal, kihasználván a Móricz Zsigmond emlékház és a táj szépsége jelentette vonzerőt. A lakosok azonban nem hisznek igazán abban, hogy a turizmus megélhetési lehetőséget jelenthet – csak kiegészítő jövedelemforrásként képzelik el ennek az ágazatnak jövőjét. A falusi vendégfogadók mellé maga az önkormányzat is felsorakozott szolgáltatóként. Emellett berendezkedett a település az átutazó forgalom kiszolgálására is.

Összefoglalóan megállapítja a jelentés, hogy a rossz gazdasági mutatók (az aktív korú lakosok között csak 13,5 %-os a foglalkoztatottság) nem jellemző a falura a szembeötlő szegénység: az emberek szépen rendben tartják portáikat, keresetüket innen-onnan kiegészítgetik. A periférikus helyzetű aprófalu áthatja valamilyen erő, mely egyrészt az agilis és jól képzett faluvezetőnek, másrészt a közösség támogatásának és megtartó erejének köszönhető. Az aprófalú megmaradásának esélye – a helyiek meggyőződése szerint – a szomszédos településekkel való együttműködésben rejlik, félnek viszont a jelenlegi önállóságuk megszűnésétől: az újra-körzetesítéstől. Az 1989-es különválás óta ugyanis látványosan fejlődött a falu: számtalan pályázatot nyert, új épületeket épített, közművesített és ki tudott nevelni egy erős társadalmi tőkével ellátott fiatal közösséget.

Kiss Márta: Túristvándi (a személyes zárójelentés összefoglalása)

A szatmári Tiszahát (az itt található, műemlékileg helyreállított vízimalom miatt) a legismertebb, a leginkább látogatott települése abból a szempontból kivételesnek számít a térségben, hogy az elmúlt tizenöt évben nem csökkent, hanem valamelyest növekedett a lakosság száma (1990: 720 fő, 2004: 770 fő), és arányait tekintve több a fiatal, mint az idős korú. A legfőbb problémát itt is (ahogy a térségben mindenütt) a munkanélküliség jelenti: a statisztikák szerint a falu lakosságának csak 14 %-a dolgozik.

A helyi vezető (a 11 éve polgármesterasszony) véleménye szerint a legfőbb fejlesztési lehetőség a turizmusban van. A zárójelentés azonban – elmélyült terepmunkára alapozva – a más ágazatokban rejlő lehetőséget is sorra veszi.

Történelmi eredetű megélhetési stratégia a faluban a több lábon állás: jó esetben a család egyik tagja biztos munkahellyel és fizetéssel rendelkezik, miközben földműveléssel, esetleg vendégfogadással vagy állami gondozásba vett gyermekek nevelésével is foglalkoznak. Akik nem rendelkeznek állandó jövedelemmel, az önkormányzati foglalkoztatásra szorulnak, és a szociális földprogram keretében uborkát is termesztnek – ez utóbbi a roma lakosságra is jellemző megélhetési törekvés.

Ezek közül a zárójelentés az intenzív uborkatermesztési programmal és a nevelőszülői intézménnyel mint (be nem vallottan) megélhetési stratégiával foglalkozik részletesen. A

támrendszeres uborkatermesztés a szociális földprogram növénytermesztési alprogramjaként folyik. A résztvevők átlagosan 200-400 folyóméter uborkát vállalnak, amihez az önkormányzat biztosítja a szükséges alapanyagokat, a területet, a szaktudást, a permetezést, a terület-előkészítést. Az árbevétel 60 %-a illeti meg a termelőket. Ez az intenzív uborkatermesztés 2006-tól referenciaprogram lett, részben azért, mert roma családokat is sikerült bekapcsolni. A nevelőszülőség intézménye az 1960-as évek óta működik Túristvándiban, s bár ez is felfogható – ahogy korábban, jelenleg is – megélhetési stratégiaként, a helybeliek inkább a település-mentő funkciót: a népességszám növelésének lehetőségét hangsúlyozzák.

A vállalkozások száma egyébként nyolccal nőtt az elmúlt 15 évben: 2004-ben összesen 21 vállalkozást regisztráltak a faluban, ebből 16 egyéni vállalkozás, négy betéti társaság, egy pedig jogi személyiségű vállalkozás. Mindegyikük csak a tulajdonosukat tartják el, nincsenek alkalmazottaik, s általában kiegészítő tevékenységet is kell folytatni mellette. A vállalkozók többsége azt hangsúlyozta a kutatónak, hogy az „élni és élni hagyni” elv alapján igyekeznek összehangolni tevékenységüket, nem törekszenek a piac teljes kisajátítására – ez a boltok, kocsmák és a turisztikai vállalkozásokra egyaránt érvényes. A három vendégfogadó pl. más-más profilt alakított ki, különböző szolgáltatásokat kínál, s kölcsönösen küldik egymáshoz a vendégeiket. Egyébként is jellemző, hogy a falusi vendéglátók szívességi és cserekapcsolatokat működtetnek, s ezek a kapcsolatok olykor állandó patrónus–kliens kapcsolattá válnak.

A gazdálkodókra (ahogy másutt is a térségben) a több lábón állás a jellemző: a gazdálkodók mintegy fele estében az asszonynak van állása és rendes fizetése, s emellett besegít a gazdálkodásba, többen nevelőszülők vagy turizmussal foglalkoznak. Jelenleg 50 hektáros a legnagyobb birtokos, kb. négyen 20 hektár körüliek, az össze többi 10 hektáros vagy az alatti. Felfedezhetőek a gazdálkodóknál is a kiegyenlített együttműködések. Úgy tűnik, hogy az emberek ráébredtek a kooperáció szükségességére, mely a túlélés egyik eszköze lett Túristvándiban.

A falura tehát a boldogulási utak sokfélesége jellemző. A hagyományos – főként mezőgazdasági, állattartói – megélhetési módokat újak váltják fel, egészítik ki. A természeti és környezeti adottságok megőrzésén alapuló újfajta megélhetési módok azonban egyelőre még kuriózumot jelentenek.

Rácz Katalin: A szatmári Tiszahát (a személyes zárójelentés összefoglalása)

A terepmunka a Fehérgyarmati kistérség egyik önkormányzati társulására: a 13 települést (Botpalád, Fülesd, Kispalád, Kömörő, Magosliget, Milota, Sonkád, Szatmárcseke, Tiszabecs, Tiszacsécse, Tizsakóród, Túristvándi, Uszka) magában foglaló Tiszaháti Területfejlesztési Önkormányzati Társulásra terjedt ki.

A Fehérgyarmati kistérséget a gazdasági szerkezetátalakulás az országos átlagnál nagyobb mértékben sújtotta, ami összefügg az államszocializmus időszakában is munkaerő-kibocsátónak számító térség gyenge helyi gazdaságával, alacsony eltartó képességével. Az átalakulást kísérő válság hatásait ugyanakkor nagymértékben tompította a jövedelemkiegészítésben kulcsszerepet játszó, a téeszék összeomlását követően is talpon maradó mezőgazdasági kistermelés. Az intenzív kertészeti tevékenységre épülő kisüzemi termelés a tapasztalatok szerint egyszerre biztosította a többletforrás lehetőségét a téeszékből kiszoruló, munkaképes alkalmazottak, az ipari üzemekből elbocsátott egykori ingázók, valamint a korábban nagyobb központokba költözött, ám az olcsóbb megélhetés reményében a '90-es évek elején visszatelepülő, leszakadó társadalmi csoportok számára. Említenünk kell még egyfelől a szerkezetátalakulás során magánkézbe került környékbeli konzervüzemek generálta

keresletet, másfelől azt a tényt, hogy az intenzív kertészeti tevékenység olyan minimális terület- és befektetés-igényes ágazat, melynek legfontosabb eleme a kétkezi munkaerő.

A szerkezetátalakulást kísérő válság hatásainak mérséklésében nem elhanyagolható a települési önkormányzatok szerepe sem. Többségük ugyanis a megélhetési problémák megoldása érdekében a hajdani téeszfunkciók egy részét átvenni törekedett. Ennek hátterében az áll, hogy a polgármesterek zöme korábban a téesz-szektorban volt pozícióban, s ezért nem csupán együttérzéssel, hanem hozzáértéssel is szemlélte az agrárágazatban zajló folyamatokat. A termelés koordinálása azonban nem volt egyértelműen pozitív, ugyanis a szociális földprogramok lebonyolítása során nem az életképes, árutermelő gazdaságok megteremtése, hanem a kockázatok minimalizálása és a pillanatnyi szükségletek kielégítése vezérelte elsősorban a polgármesterek többségét.

A rendszerváltás után megszorodó kisebb-nagyobb agrárvállalkozások egyébként nem elsősorban a foglalkoztatás szempontjából gyakorolnak hatást a helyi gazdaságra, hanem a térségben folyó mezőgazdasági termelés és értékesítés koordinációjában betöltött szerepük folytán. A különböző méretű gazdaságokat más-más kapcsolati minták jellemzik: a kisvállalkozásokra a forráshiány okán a szimmetrikus cserekapcsolatok a jellemzőek, az értékesítési piacon számottevő súllyal rendelkező vállalkozások viszont a hagyományos családi, rokon, baráti és kollegiális kötelékek mellett úgynevezett gyenge kötésekkel is megfelelően ellátottak. A kisebb gazdaságok gyakorta egy-egy nagyobb helyi vállalkozó által összefogott értékesítési hálózathoz kapcsolódnak, hogy tranzakciós költségeiket ezáltal is csökkentse. E kapcsolatok fenntartásához azonban nem csupán a kicsiknek fűződnek érdekei, hanem a nagyszereplőknek is, akik az aszimmetrikus viszonyok létrehozásával a vállalkozás érdekében bármikor mozgósítható kliens–patrónus viszonyokat teremtenek.

Bár a térség társadalmi-gazdasági statisztikai rendkívül kedvezőtlen képet mutatnak, a felszín alatt biztató folyamatok zajlanak. Ebben szerepet játszanak – a mezőgazdasági kistermelés mellett – az ukrán és román határ kínálta, nem ritkán illegális/féllegális jövedelemszerzési lehetőségek, s az a körülmény is, hogy a térség mégoly erőtlen központjában, Fehérgyarmaton talpon maradtak olyan ipari üzemek, melyek növelni tudták, legalább megtartották foglalkoztatotti létszámukat. A tömegközlekedés nehézségei és a szakképzetlenség persze akadály a munkavállalásnak. A vizsgált települések közül leginkább a halmozottan hátrányos helyzetű aprófalvak sorsa kérdéses, melyek az utóbbi évtizedben a régi szegények mellett a beköltöző újszegények utolsó menedékeivé váltak. Az egymás mellett elhelyezkedő aprófalvak esetében reális veszélynek tűnik a gettósodó térséggé válás folyamatának kibontakozása, a halmozottan hátrányos helyzet földrajzi kiterjedése.

Rác Katalin: A derecskei kistérség (a személyes zárójelentés összefoglalása)

A terepkutatás öt településen – Derecskén, Hajdúbagason, Konyáron, Sárándon és Tépén – folyt. A települések közötti kapcsolatok arra az időre nyúlnak vissza, amíg létezett a Derecskei járás. A táji és történeti adottságok azonban másféle kapcsolatokat is kialakítottak és fenntartottak: egyes települések eredetileg Debrecen, mások Nagyvárad vonzáskörzetéhez tartoztak.

A terepkutatás tanúsága szerint a térségben lejátszódott agrárátalakulás, bár a főbb tendenciákat tekintve megegyezett az ország más részein zajló folyamatokkal, több specifikus vonást mutat. Az agrárátalakulást alapvetően meghatározza az a körülmény, hogy a piaci motivációkkal, monopolizációs törekvésekkel rendelkező, egykori téesz-középvezetők által irányított Kasz-Coop cégcsoport a térség mezőgazdasági szövetkezeteinek megszűnte után számos, korábban a nagyüzemek által ellátott integrációs funkciót átvállalt. Így pl. összefogta azokat a nagyüzemekből kiszorult részmunkaidős termelőket, akik tőke-, eszköz- és

információ hiányuk miatt önmagukban képtelenek lettek volna a piaci elvárásokhoz alkalmazkodni. Emellett előnyös beszerzési lehetőségeket, stabil értékesítési csatornákat kínált azoknak a főfoglalkozású agrárgazdasági szereplőknek is, akik ugyan rendelkeznek a termeléshez szükséges forgótőkével és eszközállománnyal, termékalapjuk csekély volta miatt azonban kedvezőtlen értékesítési pozíciókkal rendelkeznek a piacon. Kasz-Coop integrációs tevékenységének árnyoldala viszont a középüzemek önállóságát veszélyeztető túlsúly, mely a térség hasonló tőkeerejű gazdasági szereplőivel való kapcsolatkeresésre készíti a közepes gazdaságokat. Ettől függetlenül a Kasz-Coop egyfajta kockázattompító, védőernyő szerepet töltött be a kistérség gazdasági életében, s hozzájárult a gazdasági recesszió hatásainak enyhítéséhez.

A kistérség agrárátalakulásának másik specifikumát a hagyományos vonásait részben megőrző Petőfi Szövetkezet adja, mely alternatívát kínált a gazdasági szerkezetváltástól, illetve az önállósodás lehetőségétől tartó tagi, alkalmazotti csoportok számára. A szövetkezeti átalakulás ugyanakkor erős függést mutatott a nagyüzemi struktúrában megszilárdult hatalmi, érdekeltségi, személyközi viszonyokkal, s ezek a tényezők meghatározták, befolyásolták a nagyüzemtől függetlenedők alkalmazkodási stratégiáit. A szövetkezeti alkalmazotti körből elsősorban azok tudtak versenyben maradni, akik az új viszonyok között is értékkel bíró, konvertálható tőkével (mindenekelőtt műszaki, technikai ismeretekkel, illetve a beszerzés és értékesítés terén szerzett tapasztalatokkal, kapcsolatokkal) rendelkeztek, s akik a piac által koordinált körülmények között vállalkozás szerűen tudták működtetni immár saját tulajdonú gazdaságukat.

A vizsgálatunk szerint az államszocializmus időszakában a nagyüzemi termelés és a háztáji gazdálkodás kettőségében élő, a redisztributív és a piaci, félpiaci szektor világában többé-kevésbé otthonosan mozgó, homogénnek látszó kistermelői kör a kilencvenes években heterogén stratégiákkal alkalmazkodott a bekövetkezett társadalmi-gazdasági kihívásokhoz. Az egykori téesz-alkalmazottak számottevő része (különösen az alacsonyan képzett, idősebb generáció) életképes gazdálkodói modell hiányában a szövetkezetesítés előtti tradíciókhoz tért vissza, s javarészt olyan termelői technikákat, kooperációs formákat elevenített fel, melyek a piac hatókörén kívül helyezkednek el. A kollektivizálás előtti kis- és középparaszti értékrend, így a vegyes termékszerkezetet preferáló, a kockázatvállalástól idegenkedő termelői szemlélet felelevenítése hozzájárult ugyan a helyi társadalomban oly fontosnak ítélt gazdálkodói autonómia rehabilitációjához, a tartós piaci szerepvállaláshoz azonban elégtelennek bizonyult. A szövetkezetből kilépők más csoportjai, különösen a mezőgazdasággal résztvevénységként foglalkozók, nem a hagyományos paraszti gazdálkodás eszközeihez nyúltak vissza, hanem a kistérség tőkeerős szereplőivel, mindenekelőtt a Kasz-Cooppal való kooperáció lehetőségeit keresték. A jövőbeli folyamatokat tekintve a kistérség agrárgazdaságában a Kasz-Coop pozícióinak, integrációs túlsúlyának további erősödése, s a nálánál kisebb termelők egymás közti, illetve az erősebb szereplőkkel való kooperációs kapcsolatainak elmélyülése prognosztizálható.

A borsodnádasdi kutatómunka és eredményeinek összefoglalása

2006-ban és 2007-ben debreceni szociológushallgatókkal végeztünk nyári terepgyakorlatot (2X6 nap) a településen. Bali János és Kemény Márton 2007-ben, Rác Katalin 2006-ban, Kiss Márta és Schwarcz Gyöngyi mindkét évben végzett kutatást a helyszínen. Az első évben leginkább a megélhetési stratégiák feltérképezésére fókuszált a vizsgálatunk, de emellett vizsgáltuk a lokális identitást és a helyi politika szerepét. 2007-ben már inkább az életmód, mentalitás irányába tágitottuk ismereteinket. Mindkét évben kérdőívvel és interjú módszerrel is gyűjtöttünk adatokat. Összesen nyolcvannál is több interjú készült, ebből 78 szó szerinti

átíratban rendelkezésre áll. Az első évben közel 300, a második évben 200 kérdőívet töltöttünk ki. Az intenzív terepmunka kívánalmainak megfelelően a résztvevők személyes megfigyelései, élményei is rögzítésre kerültek, ezek is bővítik ismereteinket. A meglévő óriási adatmennyiség feldolgozása még folyamatban van, 2007 decemberében egy konferencián már számot adtunk előzetesen ismereteinkről. Terveink között szerepel egy kötet megjelentetése, amelyben monografikus igénnyel szeretnénk körbejárni a település közelmúltjának gazdasági és társadalmi jellegzetességeit, a megélhetésben, életmódban és attitűdökben tapasztalható változásokat.